

POZİTİVİZMİN EPİSTEMOLOJİK TEMELİ VE AVRUPAMERKEZCİ SOSYOLOJİK BİLGİNİN SINIRLARI

THE EPISTEMOLOGICAL BASIS OF POSITIVISM AND THE LIMITATIONS OF EUROCENTRIC SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE

Uğur Berk KALELİOĞLU¹

Öz

19 ncu yüzyıl Fransız doğa bilimci ve filozof Auguste Comte tarafından sistemleştirilen pozitivizm veya olguculuk, kökleri Platon'a dayanan, bilgiyi gözlem ve deney ile kısırlaştıran bir yapı ihtiva etmektedir. Descartes'in kurguladığı beden-zihin düalizmi ve Kartezyen gelenek adı verilen ikinci ve nedensel bir metodoloji, Batılı bilgi ve bilim anlayışının temelini oluşturmuştur. Bacon da insanoğlunun doğayı anlaması ve ona hükmetmesinin yalnızca doğayı gözlemleyerek ve deney yaparak gerçekleşebileceği fikri ile Descartesci bilim anlayışının ampirik zeminini vücuda getirmiştir. Comte tarafından sosyal bilimlere ikame edilen bu metodoloji, kesin olarak gözlemlenebilecek olan bilginin, fonksiyonel olmayan felsefi, metafiziki ve spekülative bilgi karşısında bir zaferi olarak görülerek, sosyolojik bilginin yalnızca Batı² toplumlarının pozitif tetkiki ve bilahare bu bilginin evrenselleştirilmesi ile edinilebileceği yönünde yanlış ve paradoksal bir mantığı doğurmuştur. Bu çalışmanın amacı, bilgi-bilimsel alanda oluşturulan bu suni hiyerarşi ve epistemik anlayışın, Batı'nın doğa bilimlerin yanında sosyal bilimlerde de öncü olma isteğine dayanan politik bir gaye içerdiğini ortaya koymak ve 19 ncu yüzyıl ideolojisi olan pozitivizmin Avrupa dışı sosyolojik muhayyilenin kurgusunda ortaya çıkardığı yetersizlikleri belirtmektir. Araştırma, ikinci el kaynaklara dayalı kuramsal (teorik) araştırmadır.

Anahtar Kelimeler: *pozitivizm, epistemoloji, Avrupamerkezci bilgi*

Jel Kodlar: Z

Abstract

Systematized by 19th century French naturalist and philosopher Auguste Comte; positivism, roots of which go back to Plato and Aristotle, consist of a structure that sterilizes knowledge with observation and experiment. Body-mind dualism, which was built by Descartes, and a second and causal methodology called the Cartesian tradition, have been the bases of Western knowledge and science comprehension. With the idea that humankind's comprehension and domination of nature can only be realized by observing the nature and experimenting, Bacon embodied the empirical ground for Cartesian science comprehension. This methodology, which was introduced to social sciences by Comte, was seen as a victory of knowledge that can be certainly observed against non-functional philosophy, metaphysics and speculative information, and generated a wrong and paradoxical logic in the direction that sociological knowledge can only be obtained by the positivist examination of Western societies

¹ Siegen Üniversitesi, Felsefe Fakültesi Siyaset Bilimi ve Sosyoloji Doktora Öğr., 0000-0001-5127-8756, kaleliberk@gmail.com

² Makalede belirtilen "Batı" bir coğrafi terim değil, Batı Medeniyeti'ne tabi milletlerdir. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Rusya ve Avusturya coğrafi olarak farklı kıtalarda yer almakta fakat tümü Batı Medeniyeti'ne mensup bulunmaktadır. Dolayısıyla Batı kavramı büyük bir bölümünü iktisadi ilişkilerin oluşturduğu, siyasi, sosyal, kültürel, vb. değerler sistemi bütünüdür.

and subsequently universalizing this knowledge. The purpose of this study is to reveal that this artificial hierarchical and epistemic understanding, which was formed in the epistemology field, contains a political purpose that is based on the West's wish to be prominent in social sciences, alongside natural sciences; and to indicate the inadequacies brought forth by positivism, which is a 19th century ideology, in the construction of non-European sociological imagination. The research is a theoretical analysis, based on secondary sources.

Keywords: *positivism, epistemology, Eurocentric knowledge*

Jel Codes : Z

I.GİRİŞ

Pozitivizm, duyu organları ile ulaşılan bilginin tek geçerli bilgi olduğu kabulüne dayanan bir felsefi yaklaşımdır. Doğa bilimsel tecrübelerin sistematik bir hale getirilmesi, elde edilen sonuçların başka araştırmacılar tarafından da doğrulanabilmesi ve tekrar edilebilmesi üzerine kurgulanmıştır. Bu yaklaşım, gözlem ve deneyin dışından olan hiçbir doğüstü ve soyut kuvveti bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir. Pozitivizm, Auguste Comte'un metafiziki bilgiyi reddi ve gerçek bilginin yalnızca bilimsel bilgi olduğunu iddia etmesi ile 19 ncu yüzyılın hâkim felsefi ve bilimsel paradigmasını oluşturmuştur. Bu paradigma 20'nci yüzyılda da Viyana Çevresi ile kuvvetlenmiş ve egemen bilimsel metot olarak yerini muhafaza etmiştir. Pozitivizm, modern bilimlerin temelini atan düşünürlerin teorileri üzerinde kurgulanmıştır. Her türlü sosyal olgunun rakamlar ve istatistikle ifade edilebileceği iddiası ile Galileo'nin matematiksel dünyası, bilginin yalnızca gözlem ve deney sonrası aposteriori olarak elde edilebileceği düşüncesi ile Bacon'un ampirizmi ve algılanabilir ve algılanamaz alem ayırımı ve bilimin konusunun yalnızca algılanabilir meta üzerinde yapılacak gözlem olduğu iddiası ile de Descartes'in Kartezyen düalizmini üzerine inşa edilmiştir.

II.POZİTİVİZMİN EPİSTEMOLOJİK KÖKENİ

i. Gelileo-Doğanın Dili: Matematik

Pozitivizmin önemli bir sacayağını teşkil eden bilgi-bilimsel köken 16'ncı yüzyıl filozofu Galileo Galilei'nin çalışmalarına dayanmaktadır. Astronomi ile ilgilenen ve Ay ve Yıldızlar üzerinde sistematik gözlemler yapan Galileo, kendi çağının öncesi olan Aristoteles ve Kilise Astronomisine karşı çıkmaktaydı (Topdemir, 1997). Galileo öncesi astronomi algılayışı, Aristoteles ve Batlamyus sistemleri doğrultusunda; Ay üstü ve Ay altı alem şeklinde metafizik bir uzay tasavvurunu oluştururken, Galileo ile bu anlayış yerini monist bir evren tasavvuruna bırakmıştır (Günay, 2003). Ay üstü olarak tabir edilen metafiziki oluşum, kusursuz olarak görülmekte ve kendine ait yasalar çerçevesinde işlediği düşünülmekte idi. Galileo ile, Ay üstü ve Ay altı diye tabir edilen ve yeryüzü ile uzayın farklı kanunlar ve matematik yasalar ile işlediği görüşü terkedilerek, her yerde ve her zaman geçerli olan evrensel bir matematik tasavvuru oluşturulmuştur (Günay, 2003). Bu yeni tasavvur evrenin yeryüzü ile tamamen özdeş olduğu ve rasyonel bir bütün olduğunu ifade etmektedir. Aynı dönemde Kopernik ve Kepler gibi düşünürlerin gözlemleri neticesinde evrenin kendisi için oluştuğu ve işlediği bir insan anlayışı yerine, var olan yasalar çerçevesinde hareket eden deterministik bir görüş

hâkim olmuştur (Özlem, 2013). Bu, önemli bir paradigma değişikliğini beraberinde getirerek, evrenin niteliğinden ziyade niceliğine önemi arttırmış ve doğanın sayılarla ifadesini ortaya çıkarmıştır.

ii. Bacon-Deneyin Önemi

Modern bilimlerin babası olarak tanımlanan 17'nci yüzyıl İngiliz filozof Francis Bacon, 16'ncı yüzyıl Kopernik'in Heliocentric (güneş merkezli evren) teorisinin yarattığı bilimsel başarı ortamında kendisini göstermiştir (Çalık ve Çınar, 2009). Kendi zamanına kadar olan uğraşların, kamu yararını göz ardı eden vasıfsız tartışmalar olduğunu iddia etmiştir. Bacon, en önemli eseri olan 1620'de yazdığı "Novum Organum" ile modern bilimlerin temelini kurmuştur (Aksoy, 2013). Öncelikle bütün bilginin yalnızca deneye dayanması gerektiği fikrini ileri sürmüş, insanoğlunun doğa karşısında yorumcu olduğunu, doğayı sadece gözlemlemesi gerektiğini iddia etmiştir. Gözlemin ötesinde hiçbir bilginin edinilemeyeceğini vurgulamış ve Deneyciliği (Ampirizmi) bilgiyi temellleyen tek unsur olarak belirlemiştir (Kurtyılmaz, 2018). "Bacon'ın yöntem önerisi tümevarımın işleyişinde farklılaşır. O, tümevarımın Aristoteles'in yönteminde de mevcut olduğunun farkındadır ve bu anlamda yeni bir keşifte bulunmamaktadır. Gerçeği (tabiatın kurallarını) araştırmanın ve keşfetmenin iki yolundan bahsederken, duyulardan ve tikellerden yola çıkarak en genel aksiyomlara doğru hızla ilerleyen ve tartışılmaz gerçeklik sanılan en genel aksiyomlardan ilerleyerek de aradaki aksiyomları keşfeden ilk yolun (Aristoteles'in yolunun) o güne dek kullanılan yol olduğunu ifade eder. Eğer tabiat, yalnızca tabiatın kurallarına uyularak kontrol altına alınabiliyorsa ve mevcut durum tabiat karşısında insanlığın acziyetiyse, yürünen yol yanlış demektir. Henüz denenmemiş olan "yeni" yol ise, duyulardan ve tikellerden başlayarak en genel aksiyomlara yükselene kadar aralıksız ve derece derece artarak kendi aksiyomlarını kuran yoldur."³

iii. Descartes-Kartezyen Gelenek

Klasik felsefenin önemli sorunları Platon'un bilgi-bilimsel sorguları ile başlamaktadır. Platon bilgi ile şahsi düşünce (opinion/belief) arasında bir ayırım yapılması gerektiğini bildirmiş ve bu ayırım için belirli kıstaslar bulmak için çabalamıştır. Bilginin her zaman ve her yerde geçerli ve doğru olması gerektiği, düşüncenin ise kişinin bakış açısına (perspective) göre değişebilen bir şey olduğu iddiasını ortaya atmıştır (Turner, 1997). Bu ayırım, pozitivizmin en önemli sacayağını oluşturacak olan Kartezyen düşüncenin de temelini teşkil etmiştir. 17'nci yüzyıl filozofu Rene Descartes aştığı zihin-beden ikilemi ile modern felsefenin ve modern bilimlerin kurucusu kabul edilmektedir. Descartes'dan önce beden yani madde ile zihnin ayrılmaz bir yapı oluşturduğu şeklinde monist bir yaklaşım hakimken, bu görüş Kartezyen düalizmi ile aşılmıştır (Garza, 2004). Olabilecek en aşırı kuşku ile yola çıkan ve "ben" in bilgiyi temellleyen ilk kavram olduğu sonucuna ulaşan Descartes, zihnin müdahalesinden bağımsız bir maddesel dünya tasavvuru kurar. Buna göre doğadaki madde ve bu maddelerin mekanik hareketleri doğanın bizatihi kendi yasaları ile yönetilir ve bu hareket yalnızca zihinden hareketle bilinebilir. Bu, zihnin dışında bir gerçeklik olduğu düşüncesini oluşturur

³ ANLI, Ö. F. "Yöntemini Arayan Düşünce: Francis Bacon". <https://www.bilimveutopya.com.tr/yontemini-arayan-dusunce-francis-bacon>

(Dagognet, 2013). Dolayısıyla, beden zihinden bağımsızdır. Kurguladığı bu düalizm ile Descartes, modern bilim anlayışının temelini oluşturmuş, bu anlayışın da temelini Kartezyen gelenek adını verdiği ikici ve nedensel bir metodolojiyi oturtmuştur. Aynı dönemde İngiliz filozof Francis Bacon ise, bilginin tümdengelim (deductive) ile değil tümevarım (inductive) yöntemi ile elde edilebileceğini, insanoğlunun doğayı anlaması ve ona hükmetmesinin yalnızca doğayı gözlemleyerek ve deney yaparak gerçekleştirebileceği fikri ile Descartes'in bilim anlayışının ampirik zeminini oluşturmuştur (Akın, 2008). “Descartes ve Bacon ile atılan modern bilimlerin felsefi temeli, Locke, Hume ve Comte üzerinden, Mach'a uzanan bir pozitivist gelenektir” (Akın, 2008:106).

III. AVRUPAMERKEZCİ SOSYOLOJİK BİLGİNİN SINIRLARI

Felsefe ile sosyal bilimler arasında başlarda sıkı bir bağ olsa bile, bu durum zamanla değişmiş, felsefenin a priorik iddiaları modern bilimin gerektirdiği ampirizmle ile çakışmıştır. Deneye tabi tutulamayan a priorik ve bilahare bütün felsefi argümanların sosyal bilimlerle metodolojik anlamda bağdaşamayacağı kanısına varılmıştır. Başlarda ikisinin de farklı birer alana tekabül ettiği düşünülmüş ve felsefe ile sosyal bilimler arasında bir mukabeleye girilmemiş olsa da daha sonraları felsefenin teolojiyle iç içe olduğu, ampirik bilgi için hiçbir pragmatik sonuç vermeyeceği kanaatine varılmıştır (Özlem, 2014). Bu anlayış kesin olarak gözlemlenebilecek olan bilginin, fonksiyonel olmayan felsefi bilgi karşısında bir zaferi olarak görülerek, suni bir hiyerarşi meydana getirmiştir. Bu hiyerarşiye göre kesin olan bilgi bilimdir, diğer bilgiler ise bilimsel olmayan farazi bilgilerdir. Bu hiyerarşi 19. yüzyıl Aydınlanma Çağı ile de kesin olarak tescillenmiştir. Modern bilimler bu epistemolojik yapı üzerine inşa edilmiştir. Alman sosyal bilimler ekolünde durum biraz daha farklı olsa da Avrupa'da yaygın bilim anlayışı bu düşünce üzerine kurulmuştur.

Sosyoloji'nin de içerisinde bulunduğu sosyal bilimler, dünyevi bilginin deney yolu ile kavranmasını esas alarak şekillenmiştir. Gerçeklik hakkında “gerçek ve doğrulanabilir” bilgiye ulaşmayı amaçlamış sistemli bir çabayı ifade etmektedir (Özlem, 2014). Başlarda monist yani tekçi denilen, geçmiş ile geleceğin bütün olarak ele alındığı Newton'cu dünya görüşü egemenken, bu görüş zamanla kendini, maddiyat ile maneviyat arasına bir çizgi çizen görüşe bırakmıştır. Doğayla insan, fiziksel ile ruhani, maddesel olan ile akıl arasında bir ayırım bulunduğu görüşü Kartezyen düalizm ile yerleşmiştir. Comte ve Mill tarafından 19'ncü yüzyılda akademik anlamda sistemleştirilen pozitivist görüş, kurulan yeni sosyal bilimlerin siyasi endişelere ne ölçüde cevap vereceği konusunda Comte tarafından bizzat değerlendirilmiştir. Fransız Devrimi'nden sonra hâkim olan anarşik düzeni derhal değiştirmek, ülkeyi sistematik yolsuzluktan kurtarmak ve sosyal buhranlara çare olmaktır. Araştırma nesnelere çok farklı mahiyetlerde tezahür ettiği gerçeği görülmüş ve sosyal bilimlerin farklı disiplinlere bölünme zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Özlem, 2014).

Bacon ve Descartes ile temeli atılan ve hemen hemen 3 asıra yakın bilimselliğin tanımını yapan evrenselci paradigma, son dönem itibarı ile büyük bir sarsıntı yaşamaktadır. Yeni Çağa tümüyle hâkim olmuş Avrupa-merkezci, evrenselci, pozitivist sosyal bilim anlayışı yerini kültürler-arasılık,

görecelik ve tekilciliğe bırakmaktadır. Evrenselci sosyal bilim, pozitivist tahakküm ile sosyal bilimlerde yanlış sonuçlar elde etmekle kalmamakta, dayattığı tek ve Avrupa merkezli paradigma ile birçok akıbetlere sebep olmaktadır (Bölükbaşı, 2015). Örneğin birçok düşünür, köktenci dini grupların, fanatikleşmenin ve faşist tutumların Avrupa-merkezli bilim anlayışının dolaylı bir sonucu olarak görmektedirler. Batı değerlerinin bilimselin en sonu olarak kabulü, bunun da ahlaki, siyasi, sosyal vs. her yönlü uzantıları farklı kültürlerden tepkileri beraberinde getirmektedir. Prof.Dr. Doğan Özlem bu konuyu şöyle ifade etmektedir:

*“Ne var ki bilgi alanında evrenseli arama serüveni kadar toplumsal/hukuksal/siyasal alana da evrenseli sokma çabaları, insanlık tarihi içinden bakıldığında doğruyu bulma aşkına ve tüm insanlığın yararı gözetilerek sürdürülmüş olsalar ve bu yüzden saygıdeğer bulunsalar bile, beklenenin tersine düşünce ve eylemde farklılaşmanın, hizipleşmenin ve çatışmanın en etkili güdümlenici olmuşturlar. Tuhaf olan şudur ki tüm insanları ve toplumları, aralarındaki farklılıkları aşarak bir evrensel toplum düzeni içinde birleştirme yolundaki evrenselci çabalar, tam tersine farklılaşmanın, hizipleşmenin ve cepheleşmenin bizzat kaynağı olmuşturlar. Çünkü biraz önce de değindiğim gibi tüm insanlar ve tüm toplumlar için bilgide kanıtlanmış ve ahlak, hukuk ve siyasette üzerinde herkesin uzlaştığı bir evrensel düşünce, ilke, kural olmadığından evrensellik daima bazılarının görüş, eğilim ve inançları doğrultusunda savunulan ve savunulmakla kalmayıp kendisine içtenlikle inananların yine içtenlikle dayattıkları bir şey olmaktan kurtulamamıştır ve daha önemlisi bu dayatma, başka bazılarının görüş, eğilim ve inançları doğrultusunda aynı konuda başka evrensellerin dayatılmasına yol açmıştır ki bu karşılıklı dayatmalar bilgide, ahlakta ve siyasette uzlaşmazlık ve çatışmanın tam da bu nedenle kaynağı olmuşturlar”.*⁴

Avrupamerkezci pozitivist evrenselliğin diğer bir handikapı olgusal olmayan soyutlukların da genel-geçerlik iddiasıdır. Bireylerin belirli teşviklerle eyledikleri fiilleri istatistiksel dile indirgeyerek, çok yönlü ve kapsamlı bilinçli eylemleri numaralara indirgemektedir. Örneğin, “güzellik” gibi bir kavram, numaralar ile istatistiki olarak ölçülebilmekte, kantitatif bir analiz yapılabilir. Bu ise gerçeği yansıtmayan, yüzeysel benzerliklere odaklanan bir uğraşı temsil etmektedir.

i. Pozitivist Sosyolojide Nesnellik (Objektiflik)

Sosyal bilimsel herhangi bir araştırmacının “bilimsel” kimlik kazanabilmesi, bilimsel cemaatler tarafından kayda değer görülebilmesi için en önemli şart, araştırmacının gözlem ve analiz süresince bütün değerlerinden bağımsız olabilmesidir (Nedir, 2011). Bu, bütün sosyal bilimciler tarafından ulaşılmaması arzu edilen yegâne tutumdur. Pozitivist sosyoloji, objektiflik üzerinde önemle durmakta ve araştırmacının bu tutuma erişebileceğini iddia etmektedir. Yani pozitivistliğe göre, bir sosyal bilimci

⁴ ÖZLEM, D. (2013). “Batılı bilgi, pozitivistizm ve felsefe çerçevesinde Avrupamerkezci tarih anlayışının temelleri”. İnsan & Toplum, 3(6), 7-24.

toplumsal hayatta var olan olguları kendi değer yargularından bağımsız bir şekilde keşfedebilmekte ve üzerinde çalışabilmektedir (Hart, 1957). Doğa kanunlarını referans alarak işe başlayan pozitivizm, sosyal hayattaki objeleri, doğada bulunan objelerle özdeşleştirmektedir (Fırat, 2006). Bu da önceki bölümde belirtildiği gibi objenin insan bilincinden, yani sujeden bağımsız olduğu fikri ile Descartesçi Kartezyen'e dayanmaktadır. Doğa bilimleri için bu prensip, en geçerli yaklaşım olarak belirmiş, araştırmacının araştırmasına yöneliminde herhangi bir sorun ihtiva etmemiştir. Bugün fen bilimleri için, objenin sujeden bağımsız olup olmadığı yönündeki bir tartışma, araştırmanın muhteviyatını değiştirmemektedir (Ryan, 2006). Örneğin, suyun 100 derecede kaynadığını gözlemleyen bir doğa bilimcinin suya, kaynamaya veya sürece ilişkin sahip olduğu ideolojik önyargı veya değerler, suyun kaynama derecesini değiştirmemektedir. Dolayısıyla doğa bilimleri için, madde yani obje üzerine inşa edilen bilgi, sujeden bağımsızdır. Fakat bu konu, sosyal bilimler açısından geçerli olmamaktadır. Sosyal bilimler için bilgi, insan müdahalesinden bağımsız bir şekilde doğada bulunan bir oluşum değil, bizzatı sujenin (öznenin) objeyle girdiği münasebet sonucu ortaya çıkan bir yapıdır (Adorno ve Adey, 1976). Fakat pozitivist sosyoloji, obje-suje arası kurulan bu gerçekliği göz ardı etmiş, araştırmacının her türlü sosyolojik kavrama da doğa bilimlerindeki objeler gibi bakılması gerektiğini iddia etmiştir (Ballıkaya, 2015).

Doğada bulunan herhangi bir madde, demir, taş, su, hava, insan bilincinden bağımsız, bir obje şeklinde bulunabilmekte, fakat aile, din, evlilik, suç gibi sosyal olgular insan münasebetlerinin olmadığı koşullarda var olamayacağı için obje konumunda olamamaktadır. Dolayısıyla, doğa bilimlerinde intifa edilen obje algısının, sosyal bilimlere ikamesi mümkün olmamaktadır. Pozitivizm bunu mümkün kıldığını iddia ederek, sosyolojik kavramların oluşturulduğu kültürel, tarihsel, ekonomik, politik, vs. gibi birçok süreci görmezden gelmekte, çok yönlü karmaşık sosyal terim ve hadiseleri basit bir doğa bilimsel obje kavramına indirgemektedir (Kramer, 2006). Sosyal bilimsel kavramların tamamı insan yaratıcılığının bir sonucu olarak tezahür etmektedir. Fertlerin zihinlerinden bağımsız değil, bizzat özneler arası kurulan etkileşim ve uzlaşımların bir sonucudur (Varel, 2017). Dolayısıyla bu kavramların hepsi anlam yüklü birer simgeyi ifade etmektedir. Bu ise dünyada var olan bütün kültürler için farklı anlamlar ihtiva eden simgeler demektir. Her bir simge, var olduğu kültür süzgecinden geçerek kurulmuştur. Pozitivist sosyolojinin iddiası ise bu anlam yüklü kavramların araştırmacının karşısına nötr bir şekilde çıktığı yönündedir ki bu iddia, kavramların evrimleştiği yoğun tarihsel süreci göz ardı etmek demektir (Varel, 2017). Ayrıca bu iddia, aile, toplum, devlet gibi sosyolojik kavramların, farklı tarihsel ve kültürel koşullarda farklı anlamlar ihtiva edeceği gerçeğini göz ardı etmekte ve her koşul ve zamanda geçerli olan mutlak-evrensel kavramlara ulaşıldığı anlamına gelmektedir (Nonaka ve Peltokorpi, 2006).

ii. Pozitivist Sosyolojik Kavram

Sosyolojik manada kavram veya konsept, içerisinde belirli bir anlam bağlamı barındıran düşünsel öbeklerdir. Sistemik bir gözlem dahilinde kurulmuş, belirlenmiş soyut ve düşünsel

terimlerdir (Freeman, 1992). Konseptler, gözlem ve analiz doğrultusunda bir teorik sonuca ulaşmak için kullanılan araçlardır (Gamst, 1991). Herhangi bir sosyal kurum, hadise veya olguyu açıklamak üzere inşa edilen teoriler, inşa edildiği dönemin değerlerini üzerinde taşır. Bu, teoriyi inşa eden bilim adamının kendi değer yargıları, zihinsel kapasitesi, bilim yapma kabiliyeti, normları, geleneği, adeti, dünyayı anlamlandırış tarzı, vs. gibi kişisel nitelikler tarafından şekillenebileceği gibi, o dönem bilimsel camia tarafından benimsenmiş kolektif değerler bütünü ile de belirlenebilir (Blumer, 1954). Kısaca, oluşturulan her sosyal bilimsel kavram/terim/teori/konsept/olgu, mekâna ve zamana bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Bunu kısaca “Aile” kavramı/kurumu üzerinden şöyle açıklayabiliriz. Aile, bilindiği gibi en küçük/temel toplumsal kurumdur. En eski sosyal birimlerden biri kabul edilen aile, insanlığın ilkçağlardan itibaren tecrübe ettiği bir olgudur. Fakat, ilkçağlardan bugünlere aile anlayışında büyük değişiklikler yaşanmıştır. Orta Çağ’da “Aile” kavramı başkalaşmış iken, modern dönemlerde çok daha geniş boyutlara ulaşmıştır. Endüstrileşme ile gelen yeni aile tipleri, bireyci çekirdek aileler ortaya çıkarmıştır. Post-modern dönemde daha da farklı terimlerle izaha ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla bütün bir tarihi kapsayacak bir “Aile” konsepti oluşturmak veya evrensel bir toplumsal olgu niteliğini taşıyacak bir “Aile” terimi kurgulamak mümkün değildir. Sadece Feodalizm, Modernizm, Post-Modernizm gibi büyük dönemsel evreler için değil, aynı dönemde var olan, aynı toplum içerisindeki birliktelikleri nitelemek için bile belirli bir “Aile” kavramı kullanmak mümkün değildir. Örneğin, Türkiye’de, İstanbul’daki aile anlayışı ile Erzurum’daki veya Hakkari’deki aile anlayışları birbirinden farklı olacaktır. Bölgesel farklılığın yanında periyodik farklılıklar da gözlenecektir. Örneğin, İstanbul’un belirli bir semtinde yaşayan bir grubun “aile” kavramı ile ne anladığı doğrultusunda bir model oluşturulmuş olsa, bu grubun belirli bir süre sonra değerlerinde ve dünyaya bakışlarında yaşadıkları değişim sonucu, eski model işlevsiz hale gelecektir. Bu konuya yönelik, bütün bir toplumu reprezente (temsil) eden veya Türk toplumunda var olduğu iddia edilen bütün aile tipleri için ayrı bir model oluşturulduğu/oluşturulabileceği iddia edilebilir. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta, değişken paradigmlar üzerine inşa edilen sosyolojik konseptlerin farklı dönemler için hakikati yansıtan analizler sağlayamayacağıdır. Bunun dışında her bir öznel durum için ayrı konsept ve teori oluşturmak da mümkün değildir. Bu ikilem veya açmaz genellikle; daha önce inşa edilmiş, yani geleneksel konsept ve teoriler olarak kabul edilebilecek kümelerin, güncel durumu açıklamada yetersiz kalması halinde ortaya çıkmaktadır.

Örneğin; modernleşme ile geniş ailelerin önemini yitirmesi ve anne-baba ve çocuktan oluşan yeni bir aile yapısının oluşumu için “Çekirdek Aile” modeli/konsepti/teorisi kullanılabilir. Bu, dünyada var olan hemen hemen bütün toplumlarda yaşanan endüstrileşme ve modernleşme olgusunun bir getirisi olarak genel bir yargı, her grup için geçerli bir tasvir gibi görülebilir. Fakat bu çok yüzeysel bir evrenselleştirme olup, toplumsal hakikati yansıtmamaktadır.

Dünyada modernleşme ve endüstrileşme sürecini yaşayan ve dolaylı olarak çekirdek aile oluşumu göstermiş bütün bireylerin bu yöndeki algısı ortak mıdır? Hepsinin “aile” konseptine bakışı ortak mıdır? Hepsinin “çekirdek aile” olgusuna atfettiği değerler eşit midir? Anne-baba ve çocuk ile

tariflenen bu teori, kendi içerisinde belirli cinsiyet algısı da barındırmaktadır. Peki bu algılara uymayan bir model, bu teori/konsept kapsamında değerlendirilebilir mi? Örneğin eşcinsel evlilik, tek-ebeveyn aileler, vs. bu teorik çerçeve ile analiz edilebilir mi? Veya komünist Çin ve Sovyet Rusya’da Marksist öğretisi doğrultusunda, belirli bir dönem için lağvedilen aile kurumuna karşın, anne-baba ve çocuk olarak aynı mevkide hayatlarına devam eden gruplar için bu genelleme geçerli midir? Her kültür grubu için farklılık ihtiva edecek olan bu konseptler, dil felsefecileri için de önemli bir araştırma konusudur. Yukarıda verilen aile örneği anlaşılmalı kolaylaştırmak için kullanılmış sınırlı ve yüzeysel bir misaldir. Sosyolojik anlamdaki aile örneği gibi sayısız olgu, kültürden kültüre farklılık göstermekte ve bir mukayeseyi engellemektedir. Yine “kar” kelimesi bu konu ile ilgili sık verilen örneklerdendir.

Türkiye’de yaşayan herhangi bir birey için kar, bulutlardaki suyun aşırı soğuk karşısında kristalleşmesi ve yeryüzüne düşmesi şeklinde algılanacaktır. Türkiye’nin kış mevsimine sahip bir coğrafyada bulunmasından dolayı, Türkiye’de yaşayan bireyler hayatlarının bir bölümünde ve bir şekilde kar yağışını tecrübe etmiş olacaklardır. Fakat Antarktika’da, Alaska’da yaşayan bir birey için “kar” çok farklı anlamlara gelecektir. Eskimoların “kar” için 100’den fazla kelimeye sahip olduğu belirtilmektedir. Türkiye’de kar yağışı ve kar için kullanılacak terimler (kabaca; ince kar, sulu kar, tipi, vs.) sınırlı iken, Türkiye’de tecrübe edilemeyecek olan çok farklı kar tipleri için Eskimolar farklı terimler kullanmaktadır. Coğrafyanın dil üzerindeki etkisi olarak beliren bu fenomen, sosyal bilimsel açıdan farklı kültürlerin mukayesesini, genelleştirilme ve yasalaştırılmasını engellemektedir. Çünkü her kelime/konsept/terim/olgu/fenomen inşa edildiği epistemik yatkinlıklardan soyutlanamaz. Var olduğu bilinen her kültürün söz dağarcığı farklı, o kültürde yaşayan her bir bireyin de var olan söz dağarcığına atfettiği anlam farklıdır. Konsept veya teoriler, var olan ile bilim adamı arasındaki bir etkileşim ile kurulmuş olup, bir durum analizi niteliğindeki “anlık” bilgi kümeleridir. Bu anlık kümelerin genel-geçer kabul edilmesi sosyal bilimsel açıdan sıkıntılar ihtiva etmektedir. Bazı pozitivistler “Olguculuk”u, var olanlar arasında en geçerli epistemoloji olarak benimsediklerinden, bu anlık bilgi kümelerini genelleştirme yoluna kasti olarak girmektedir. Yani belirli bir dönem için inşa edilen teorilerin, o dönemin koşul ve değer yargılarından soyutlanamayacağı gerçeğini belirli bir miktarda kabul etmekte, fakat bilimi, bir “geleceği tahmin etme” aktivitesi olarak gördükleri için, bu handikapı, bir teorinin/olgunun genelleştirilmesi veya yasalaştırılması için bir engel görmemektedirler. Diğer bir ifade ile, bu ekoldeki bilim insanları, bilimi bir öngörme, gerçekleşmesi muhtemel olaylar hakkında tahminde bulunma aktivitesi olarak nitelerler. Pozitivizmi de bu yönde en başarılı metodoloji olarak görürler. Dolayısıyla, bu bilim insanlarına göre, genelleştirilecek veya yasalaştırılacak sosyal olguların, “hakikati ne derecede yansıttığı” birincil önem taşımamaktadır. Toplumsal gidişatı belirleyebilecek fonksiyonel ve pragmatik bilgiler her şeyin üzerindedir. Zamandan tasarruf da bu minvalde etkindir. Yüzeysel olması dolayısı ile pozitivist çıkarımlar, diğer epistemolojilere göre çok daha kısa sürede sonuç verirler.

Pozitivist sosyolojinin başka bir handikapı olarak beliren konu ise “birey” faktörünün azımsanması ve çoğu zaman yok sayılmasıdır. Natüralist öğretinin sosyal bilimlerdeki

tahakkümünün bir neticesi olarak, birey toplumsal bir eyleyiciden çok, var olan yasalar doğrultusunda şekillenen bir varlık olarak görülmektedir (Bryant, 1985). Kurgulanmış ve kolaylıkla manipüle edilen şeklindeki bir birey algısı, bireylerin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini görmezden gelmektedir. Bireylerin davranışlarının anlamdan yoksun kabul edilerek yasalar, sebep-sonuç ilişkileri ve tahminlerle açıklanmaya çalışılması büyük bir sıkıntıdır. İnsan davranışları, belirli bir “niyet” içermekte ve farklı anlamları barındırmaktadır. Bu niyetlerin ve anlamların doğa bilimsel yasalarla açıklanması mümkün değildir. “X” eylemi gerçekleştiyse, “Y” eylemi kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir şeklindeki belirlemci ontoloji sosyal bilimler için geçersizdir (Sharrock ve Button, 1991). Bireyler, toplumda var olan vasıfsız fiziki objeler değil, belirli bilgi, arzu, ümit ve idealler ile kuşanmış bilinçli yaratıklardır. Bu kuşanma dolayısıyla, toplumda var olan her bir birey farklı dünya algılarına sahiptirler. Doğada var olan maddelerin aktiviteleri belirli bir zihin tarafından, kasti olarak gerçekleşmediği için, bu maddeleri araştırmak üzere kullanılan sınırlı, sebep-sonuçcu ve determinist metodlar ile bilinçli bir varlık olan insan davranışlarını anlamak mümkün değildir (Schwandt, 1994). Sosyal bilimsel bir çalışmada amaç; pozitivistimin iddia edeceği gibi farklı toplumlarda göze çarpan sıradanlık ve müştereklikleri yasalaştırmak değil, faillerin eylemlerine attığı değerleri belirlemek ve anlamaktır. Pozitivist felsefeyi sosyal bilimler ile buluşturan Comte ve takipçisi Durkheim’in, pozitivistimin adeta alamet-i farikası olarak gördüğü özelliği “apolitik” oluşudur. Pozitivistimin, diğer felsefi ve epistemolojik ekollerle karşılaştırıldığında, hiçbir politik önerme beslemediği, her türlü önyargı, ideoloji ve değerden bağımsız olduğu gibi argümanlar, Comte ve Durkheim’in yazılarında önemle vurgulanmıştır. Fakat bu da gerçeği yansıtmamaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki; insanlığın başladığı tarihten günümüze kadar ortaya atılan hiçbir fikir, değer bağımsız değildir. Pozitivistimin meydana getirildiği siyasi çevre, kaoslar, devrimler, anarşist akımlar ve hızlı değişmelerin yaşandığı 19 ncu yüzyıl Fransa’sıdır. Devrim sonrası toplumsal istikrarı sağlama, meydana gelmesi muhtemel kontra-devrimleri bertaraf etme, muhalif akımları kontrol altına alma, devrim öncesi arta kalan fikirlerin temizliği, yeni bir aristokrat oluşumu engelleme gayesi için pozitivistim en etkili araç olarak görülmüştür. Bu belirlemede, pozitivist felsefenin kısa zamanda pratik sonuçlar verebiliyor olması ve bilhassa dayandığı katı ontoloji dolayısıyla eleştirileri rahatlıkla bastırabiliyor olması etken olmuştur. Kabaca sırtını doğa bilimlerine yaslayan pozitivist felsefe, sosyal bilimsel anlamda eleştirilmesi pek mümkün olmayan bir hegemonya kurmuştur. Pozitivist çıkarımla yapılan bir toplumsal analiz aksi iddia edilemeyecek bir kuvvete sahip olmuştur, çünkü aksi iddianın ne derece mantıksal ve bilimsel olduğu yine pozitivistim tarafından belirlenmektedir. Pozitivist bir çıkarıma karşı çıkmak ile Arşimet’in kanununa veya Newton’un yerçekimi yasasına karşı çıkmak arasında bir fark görülmemektedir. Çünkü Comte’un da belirttiği gibi bu alan bir “Sosyal Fizik”tir (Varel, 2017:13). Yerçekiminin, insanın varlığı ve müdahalesinden bağımsız olarak var olması gibi toplumda da belirli yasalar ve olgular vardır ve bunlar “doğallaştırma” ve “şeyleştirme” ile tarafsızca gözlemlenecektir iddiası, pozitivistimin kendini tarih, siyaset, değer ve bilim-üstü gören bir epistemoloji olduğunu göstermektedir. Pozitivistimin kendini kurguladığı düşünüş, farklı

epistemolojiler içerisinde kullanışlı bir araç değil, diğerlerini tamamı ile reddederek bizzat bilimin tanımını yapan bir meta-teori ve tasavvurdur. Bu anlayış doğrultusunda kendini tarafsız bir hakem olarak görme meşruiyeti kazanmaktadır ki bu da kendi içerisinde çelişkiler barındıran bir yandır.

Din felsefecisi Prof. Dr. Caner Taslaman'ın "Modern Bilim, Felsefe ve Tanrı" kitabında önemle durduğu metodoloji-ontoloji sorununu da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Taslaman, modern bilimlerde yapılan büyük bir yanlış ve handikapı vermektedir. Natüralizmin, bilimsel bilgiyi edinme üzerine izleyeceğimiz metodolojik natüralizmi aşarak, varlığın bizzat bilgisini veren bir kaynağa dönüştürülmesini ve dolayısıyla kendisine ait bir ontoloji üretmesini eleştirmiştir. Bu durum pozitivist felsefe için de bizzat geçerlidir. Olguların bize görünüşlerinin haricinde bir bilgiye erişmenin mümkün olmadığını, dolayısıyla böyle bir bilginin bulunmadığını iddia eden pozitivism, metodolojiden ontoloji üretme hatasını yapmaktadır. Pozitivism, düşünce ve zihnin birliği olan idealizmi ve madde-zihin ikilemini yani düalizmi doğrudan reddeder. Gerçekliğin ve bilimin konusunun sadece madde veya gözlemlenebilen olgular üzerinden olması gerektiğini iddia ederek, ruha dair bütün önerme ve çalışmalara reddeder. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta şudur. Pozitivism, 5 duyu organı ile algılayamadığımız bilgilerin sadece bilimin konusu olmaması gerektiğini iddia etmekle yetinmez, bunların ontolojik olarak da mevcudiyetini reddeder. Örneğin pozitivism; özlem, aşk, sevgi, saygı, merhamet, vicdan, bilinç, korku, vs. gibi kavramları açıklayamaz ve bunları açıklayamadığı için varlıklarını tamamen reddeder. Bunları teolojik veya metafizik safsata olarak değerlendirerek, insanlığın belirli bir aşamaya gelince bunları terk edeceğini iddia eder. Buna "metodolojiden ontoloji üretme yanışı" denir (Taslaman, 2008:115). Metafizik olguları araştırma konusu yapmayan pozitivism, aksi ispata girişilmeden bütün önermeleri apriori olarak reddeder. Çünkü ontolojik olarak kendisine has bir tasavvur inşa eder ve bu tasavvur, gözlem ve deneyi önceler. Bu da bilimsel bilginin "yanışlanabilirlik" ilkesi ile çelişen bir olgudur. Keşfedilemeyecek ve sınırlarını aşan her türlü olguyu reddetmek felsefi bir hata ve dogmatik bir tavidir.

SONUÇ

Pozitivism, kökenleri 3 ncü yüzyıl Antik Yunan düşünürü Sextus Empiricus'a kadar giden bir felsefe akımıdır. Modern bilimlerin gelişimi ile paralellik göstermiş ve Aydınlanma Çağı ile doruk noktasına ulaşmıştır. Pozitivizmin bilgi-bilimsel temelini, modern felsefenin de kurucuları olan üç büyük düşünür meydana getirmiştir. Pozitivizmi, 19 ncu yüzyılda sistemli bir hale getirerek kurgulayan Auguste Comte; her türlü sosyal olgunun rakamlar ve istatistikle ifade edilebileceği iddiası ile Galileo'nin matematiksel dünyasından, bilginin yalnızca gözlem ve deney sonrası aposteriori olarak elde edilebileceği düşüncesi ile Bacon'un ampirizminden ve algılanabilir ve algılanamaz alem ayırımı ve bilimin konusunun yalnızca algılanabilir meta üzerinde yapılacak gözlem olduğu iddiası ile de Descartes'in Kartezyen düalizminden faydalanmıştır. Modernizm ile yaşam alanı bulan pozitivism 19'ncü ve 20'nci yüzyıllarda hâkim paradigma iken, günümüz itibari ile sosyal bilimlerde etkisini kaybetmiştir. Sürekli bir değişim içerisindeki bireyin, statik bir pozitivist anlayış ile tetkiki mümkün olmamaktadır. Bunun yanında, araştırmacının sosyal olguları, doğada var olan maddeler gibi tarafsız

bir şekilde ele alabileceğini iddia eden pozitivism, bireyin içselleştirdiği değerlerden soyutlanmasının mümkün olmadığı gerçeği ile de hataya düşmektedir. Kuruluşunu Avrupa epistemine borçlu olan pozitivismin, evrensel ve mutlak bilgi ürettiği iddiası farklı kültürel koşullarda fonksiyonelliğini kaybetmektedir. Her toplum, sui generis (nevi şahsına münhasır) bir gerçeklik taşır. Yüzeysel benzerliklerle genel-geçer yasalara ulaştığını iddia eden pozitivism, Avrupa toplumlarının yasalarını mutlaklaştırarak, bilimsel bir hegemonya kurmakta ve Batılı bilimi idol haline getirmektedir. Bugün, Sosyoloji bilimi için kullanılan terminolojik unsurlar ve kavramsallaştırmalar, Batı toplumlarına has konseptlerdir. Sosyoloji'nin Batı'daki kurucu ismi Comte'un 3 Hal Yasası'ndan Durkheim'ın iptidai dinler analizine kadar bütün bu kurucu tasavvurların köklerinde Aydınlanmacı gelenekten süzülen ekstrem bir din algısı yatmaktadır. Dolayısıyla Batı sosyal dünyasının incelenmesi ve açıklanması üzerine üretilen kavramsallaştırmaların, Türk toplumunun veya herhangi bir toplumun yapısını açıklamada kullanmak, her iki toplumun dinen, kültüren, ahlaken, vs. özdeş olduğunu kabullenmek demektir.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W., & ADEY, G. (1976). The positivist dispute in German sociology (p. 128). London: Heinemann.
- Akpolat, Y. (2012). Türk Sosyolojisi Yeniden Kendi Üzerine Düşünüyor. Türkiye'de Sosyoloji: İsimler ve Eserler. Sosyoloji Konferansları. (46). 195-202
- Aksoy, I. (2013). Francis Bacon on the question of knowledge (Doctoral dissertation, İstanbul Bilgi Üniversitesi).
- Akın, M. H. (2008). Sosyolojide yöntem sorunu olarak anlama ve açıklamanın sınırları. Selçuk Üniversitesi. Edebiyat Dergisi. (20). s.106
- Aydoğan, M. (2016). Batı Aydınlanmasında Doğu Bilimi. Kuramsal Aktarım. url: <http://kuramsalaktarim.com/bati-aydinlanmasindadogubilimi/> Erişim tarihi: 12.09.2017
- Ballıkaya, C. (2015). Pozitivism: Tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve sosyolojik düşünceye etkileri.
- Bouthoul, G. (2016). Sosyoloji Tarihi. Çev. Cemal Süreyya. İnkılâp Tarihi. İstanbul
- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory?. American sociological review, 19(1), 3-10.
- Bölükbaşı, A. (2015). Lisansüstü Sosyoloji Programlarında Avrupa-Merkezci Müfredatın Eleştirisi ve Bir Yeniden Yapılanma Önerisi. VII. Ulusal Lisansüstü Eğitim Sempozyumu, 18.
- Bryant, C. G. (1985). Positivism in social theory and research. Macmillan International Higher Education.
- Ceylan, Y. (2011). Din ya da Politika Neden Felsefe?. Phoenix Yayınevi. Ankara
- Çağlayan, Y. (2017). Sosyolojik Savaş, Jeokültür, Jeopolitik, Jeogüvenlik. Timaş Yayınları. İstanbul
- Çalık, D., & ÇINAR, Ö. P. (2009). Geçmişten günümüze bilgi yaklaşımları bilgi toplumu ve internet. XIV. Türkiye'de İnternet Konferansı, 12-13.
- Dagognet, F. (2013). Büyük filozoflar ve felsefeleri.

- Derin düşünce. Bilim ve teknoloji insanlığa yol gösterici olabilir mi? Bir pozitivism eleştirisi. Derin Düşünce Fikir Platformu. url:
http://www.derindusunce.org/img/pozitivizm_derin_dusunce_org.pdf Erişim tarihi: 21.09.2017
- Erkal, M. (2014). Sosyoloji (Toplumbilimi). Der Yayınları. İstanbul
- Ertürk, R. (2004). Türk Sosyolojisinin Gelişimi Üstüne. Sosyoloji Konferansları. (29). 87-97
- Fırat, N. Ş. (2006). Pozitivist yaklaşımın eğitim yönetimi alanına yansımaları, alana getirdiği katkı ve sınırlılıkları. Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 20, 40-51.
- Freeman, L. C. (1992). The sociological concept of "group": An empirical test of two models. American journal of sociology, 98(1), 152-166.
- Gamst, F. C. (1991). Foundations of social theory. Anthropology of Work Review, 12(3), 19-25.
- Garza, G. (2004). Descartes in the Matrix: Addressing the Question "What Is Real?" from Non-Positivist Ground. Janus Head, 7(2), 435-467.
- Günay, D. (2003). Bilimin Matematiksel (Olan) Temeli. İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, Bildiriler Kitabı, s, 313-325.
- Hart, H. L. A. (1957). Positivism and the Separation of Law and Morals. Harv. L. Rev., 71, 593.
- Kramer, M. (2006). Legal positivism and objectivity. American Philosophical Association Newsletter on Philosophy and Law, 5, 9-13.
- Kurtyılmaz, D. (2018). Pozitivizmin Doğrulama ve Yanlışlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali. BEÜ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ, 5(1), 15-33.
- Nedir, B. (2011). Bilimsel Araştırma Yöntemleri I.
- Nonaka, I., & PELTOKORPI, V. (2006). Objectivity and subjectivity in knowledge management: a review of 20 top articles. Knowledge and process management, 13(2), 73-82.
- Özlem, D. (2013). Felsefe ve doğa bilimleri.
- Ryan, A. B. (2006). Post-positivist approaches to research. Researching and Writing your Thesis: a guide for postgraduate students, 12-26.
- Schwandt, T. A. (1994). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. Handbook of qualitative research, 1, 118-137.
- Sharrock, W., & Button, G. (1991). The social actor: Social action in real time. Ethnomethodology and the human sciences, 137-175.
- Tanilli, S. (2016). Uygarlık Tarihi. Cumhuriyet Kitapları. İstanbul
- Taslaman, C. (2008). Modern Bilim, Felsefe ve Tanrı. İstanbul Yayınevi. İstanbul
- Topdemir, H. G. (1997). Galileo ve modern mekaniğin doğuşu. Felsefe Dünyası, 24, 42-52.
- Turner, B. S. (1997). The body in Western society: social theory and its perspectives. Religion and the Body, 15-41.
- Varel, A. (2017). Pozitivizm ve Siyaset: Yöntembilimsel Bir Eleştiri. AİD. Cilt 50. (3).